

TVÅ SIDENTAVLOR – EN TILL FAR OCH EN TILL MOR

Hårbroderier i Åbo museisamlingar

”MÅ SOM PÄRLOR I GULD” SVENSKT ORDSPRÅK

I slutet av 1700-talet¹ lärde sig unga kvinnor brodera preciosa sidentavlor utöver broderi på märkdukar och allehanda sömnad. En del av sidentavlorna broderades i färg på vitt eller färgat siden, men en väl utstående grupp som nu studerats närmare broderades på vitt sidentyg med mörkt huvudhår av människa. Det var brukligt att den unga kvinnan broderade två av dessa hårtavlor när hon gick i pension kring 15 år gammal. I Åbo stad med omnejd var det välbärgade borgare² och förmögna jordägare som lät sina döttrar gå i pension hos någon mamsell i Åbo eller Stockholm för att lära sig sällskapsvanor, allmänskunskap, språk och sömnad. Tavlorna inramades sedan i förgylld ram för att ges som gåva till hennes föräldrar. Broderiet i siden var en del av flickors och unga kvinnors uppfostran, och ett sätt att visa aktning för sina föräldrar i det svenska ståndsamhället³. Den yngsta brodösen till de nu studerade tavlorna, Johanna Agnes Tollet (f. 1784 d. 1835), var endast 13 år gammal (bild 1).

I Åbo landskapsmuseums samlingar är hårtavlorna väl representerade och flera är upphängda i

Bild 1. Friherrinna Johanna Agnes von Kothen (f. Tollet) i porträttmålning, 1830-talet. Foto: ÅLM.

basutställningarna på Åbo slott och Apoteksmuseet⁴. I Stiftelsen Åbo Akademis museum ”Ett hem” samling ingår två hårtavlor⁵ från herr och fru Jacobssons hem vid Tavastgatan.

Bruket av huvudhår i sömnad och broderi har numera fallit i glömska, men huvudhår torde ha brukats som tagel: i stoppning, förstärkning i tovat, stickat och vävt, som tråd i sömnad och pärlbroderi samt till band och smycken⁶. Hårarbeten, det vill säga hårsmycken gjorda av hår, har i Dalarna i Sverige studerats av Lars Levander⁷. Om hårarbeten i Åbo, som gjordes inpå 1960-talet, har Kaarina Peura skrivit i Åbo stads historiska museums årskrift⁸. Senast har Marja-Liisa Lehto och Marja Pehkonen i Helsingfors stads- museums årsskrift Narinkka tagit upp betydelser förknippade med hår och hårarbeten som förlovningsgåvor, minnen vänner emellan och bortgångna nära och kära släktingar⁹.

Broderade sidentavlor har presenterats i museers utgåvor, men har inte studerats närmare i publicerad forskning, inte heller de nu närmare betraktade sidentavlorna broderade med svart hår på vitt siden. Kirsti Salo-Mattila, som är tekstilhistoriker i konsthistoriska textilier, har studerat förhållanden mellan kvinnligt textilt hantverk i broderi samt formell utbildning och konst i slutet av 1800-talet¹⁰. Denna tid forskade etnolog och arkeolog Theodor Schvindt i det karelska folkets broderier i en nationalromantisk anda¹¹. Under slutet av 1800-talet gav även professorn i etnologi och arkeologi, Axel Olai Heikel, en föreläsning i broderi- och vävnadsornamentikens historia, då finsk-ugriska sällskapet åtagit sig bekostandet av mordvinska och tscheremissiska broderiers avtecknande¹². Heikel återgav i sin föreläsning en tradition som uppgav broderade bilder som en fas i den textila och icke textila bildframställningens utveckling. Heikel angav att broderiets glansperiod var under slutet av medeltiden. I Italien tog blomstrande sidenväverierna över, men i Köln och Prag och inom den burgundiska skolan utvecklades broderiet vid sidan av måleriet. De burgundiska klädnaderna, ’nålmalerierna’, var berömda i Wien på 1400-talet. Det textila måste ge vika för tavlan och måleri. I Flandern blev gobelinväverierna så populära att broderiet som konstform slutligen förföll. Det blev nu viktigt att samla in folkliga mönster, som måste ha förekommit redan innan det medeltida konstbroderiet.¹³

För mig är de broderade tavlorna intressanta som kulturhistoriska föremål, uttryck för fostran, bildtillverkning och textiltillverkning. Det är på detta område som de även har blivit bortglömda. En tavla är samtidigt en bild och ett föremål, en artefakt som är tillverkad av en människa men som inte studeras närmare. Eftersom hårtavlor är broderade på textilt material är de även ypperliga objekt för textilhistorisk forskning. Ger ett textilhistoriskt studie ytterligare kunskap om hur den textila tavlan uppkommit, utvecklats och

spridits genom tiden i förhållandet till människans och kulturens utveckling? Eller finns det bevarad kunskap om dess utveckling? Ordet 'hårduksfönster', till exempel, betyder ett fönster av tunn eller gles väv¹⁴. Kan de broderade tavlorna ha bevarat denna kunskap om de med tyg övertäckta fönstren? Man kunde anta att världen inifrån genom fönstret sett kanske varit svagt färgade eller svart-gråvita skuggor på något tyg, och detta överförts till bilder på textilt material¹⁵.

Skribenten har studerat ett tiotal av de till antalet ca tjugo beräknade hårtavlor i ÅLM:s och SÅA:s samlingar. I denna artikel presenteras fyra av dessa. Som metod har jag valt att använda kvalitativ analytisk innehållsanalys och bildanalys för att kunna studera motivet, utförandet av tavlan och tavlans inskriptioner. Målet har varit att finna så mycket kunskap om tavlorna som det går och fastställa vad de broderade hårtavlorna är uttryck för, hur de uppkommit och hur tillverkningen spridits. Utöver en noggrann granskning med förstoringsglas och lupp, har den information som funnits tillgänglig i huvudböcker och föremålskataloger studerats. Som vägledning har jag dessutom haft professor Riitta Pylkkänens textilforskning. Pylkkänen har forskat i sakrala textilier från medeltiden och ryor från 1500- och 1600-talet¹⁶ samt klädedräkter från 1500-1700-talet¹⁷. Den konsthistoriska¹⁸ textilforskningen har fokuserat på textilens bildframställningar och ornament, och tangerar därför även denna forskning om broderade tavlor. Pylkkänens forskning är både kulturhistorisk och textilhistorisk och den beaktar mode, bruk, materialtillgång och utförande. Den kvinnliga domänen i högadelns och adelns kulturella sfär, som kan tänkas ha varit förebild för den nu studerade högborgerliga och borgerliga sfär, har tidigare forskats av professor Anna-Maria Åström och Johanna Ilmakunnas. Även i den högadliga och adliga kvinnans uppfostran och vardag ingick sömnad, broderi och inhandlande av klädesplagg, textilt material och sömnadstillbehör.¹⁹

FRÅN BEBYGGELSE VID HAVET OCH SEGELSKIPP TILL BETYDANDE BYGGNADER

I hårtavlornas motiv och motivval kan man se ämnen och ideer som kännetecknar upplysningstidens filosofi, nyttans tidevarv och den begynnande romantiken. Det vanligaste motivet är bebyggelse vid havet, ofta en byggnad vid en strand. På havet seglar ett segelskepp eller en segelbåt, men båten kan även vara en fiskarbåt eller roddbåt. Det är även vanligt att någon fiskar eller att det finns fiskeredskap som motiv i tavlan. Byggnaden kan antingen vara ett betydande boningshus i flera våningar beläget vid en strand, eller så i romantikens

Bild 2. Åbo slott. Agata Amalia Seijpell 1798. ÅLM 14643. Foto: Annika Winberg.

anda helt obetydliga gårdsbyggnader vid en strand²⁰. Byggnaden kan även vara en mycket betydande byggnad, ett slott som Åbo slott eller Haga gamla slott vid Mälaren, eller Riddarhuset²¹ i Stockholm eller arkaden till Kungliga trädgården vid Carlberg i Solna. Tavlorna i Stiftelsen Åbo Akademis ägo har som motiv stadslandskap vid vattendrag: tät höghusbebyggelse vid

stränderna av en kanal med lastningskaj i förgrunden, eller så flervåningshus vid en träbro över ett sund²². Andra motiv utöver huvudmotiven i tavlorna är människor i arbete: jordbrukare på sin åker, någon ledande sin häst som drar en kärra, människor som sköter sin med mur omringade trädgårdsodling eller en man som tar upp vatten på en brygga. Naturen framkommer för övrigt i tavlorna främst som växter: träd och buskar, som ibland är främmande för växtligheten man kunde anta höra till huvudmotivet. Djurvärlden däremot är sällsynt, en hund eller häst på långt avstånd förekommer. En tavla med motivet Åbo slott har i motivet förstörade insekter (bild 2)²³, vilket är ett typiskt drag i romantiken²⁴. Denna tavla har mest troligt sitt ursprung i ett tryckalster av konstnär A. C. Lagervall, för brodösen har, utöver sitt eget namn, broderat detta namn under motivet till höger.

Det kan tänkas att miljön i Åbo med omnejd har påverkat motivvalet. Åbo stad ligger vid havet och Aura ås mynning, där försvarsborgen Åbo slott byggdes. I staden har man idkat livlig handel och sjöfart på Stockholm och övriga handelsstäder och det har funnits flera hamnar både uppe i ån och vid åmynningen. Fiske och handel med fiske har även hört till de alldagliga sysslorna i staden med omnejd. Direkt kan man i tavlorna dock igenkänna endast Åbo slott. De flesta motiv kan man endast antydningvis förknippa med direkta motiv i Åbo, så som motivet som kunde vara ett boningshus vid Aura å²⁵. Motiven har sitt troliga ursprung närbeläget i Sverige eller i nordliga Mellan-Europa, kanske Tysklands eller Nederländernas kust- och hamnstäder²⁶.

INRAMNING

Tavlorna är inramade under glas i en bred eller smal rak profilerad guldram, den breda ramen har ofta som dekoration en 'pärlstav' i inre kanten²⁷. Mate-

rialet för ramen är trä och den är oftast bronserad och förgylld. En ram till en tavla i ÅLM:s samlingar är struken med bets och lack så att ramen påminner om mörk mahogny²⁸. Den raka förgyllda ramen med pärlstav är typisk för nyklassicismen. Själva tavlan, sidentyget med broderiet, är spänt över en träskiva som är ihopfogad av flera träbitar. Sidentyget är endera fastlimmat på baksidan draget 1–2 cm över kanten, eller fastspänt över skivan med ett lodrätt och vågrätt trådverk som ligger på baksidan. Sidentyget ligger fritt på framsidan. I en tavla med trasig kant kan man se att det finns ett papp under sidentyget, troligen för att fylla och skydda sidentyget från träskivan. Ingen hårtavla är dock så nött eller isärtagen²⁹ att man kan studera konstruktionen av tavlorna närmare. Inramningen under glas i en förgylld ram visar att tavlorna uppskattades och att man var villig att lägga ned en betydande penningssumma på dem. Dylika sidentavlor broderade med hår utfördes även av professionella yrkesutförare, de inramades på motsvarande vis, men ofta i bred profilerad dekorativ förgylld ram.³⁰

NAMNET PÅ MOTIVET, DEDIKATION, SIGNERING OCH DATERING

Proveniensen till de flesta tavlor är känd. Det var brukligt att brodösen broderade sitt namn och året för utförandet av broderiet i nedre kanten under själva motivet. De unga flickor som gick i pension hos någon franskmamsell broderade i nedre kanten av sin tavla en dedikation på franska, den ena tavlan dedicerade hon till sin far och den andra till sin mor³¹. Förnamnen i signeringen och dedikationen har ofta fått sin franska form (bild 3). En del hårtavlor har namnet på motivet broderat under bilden.

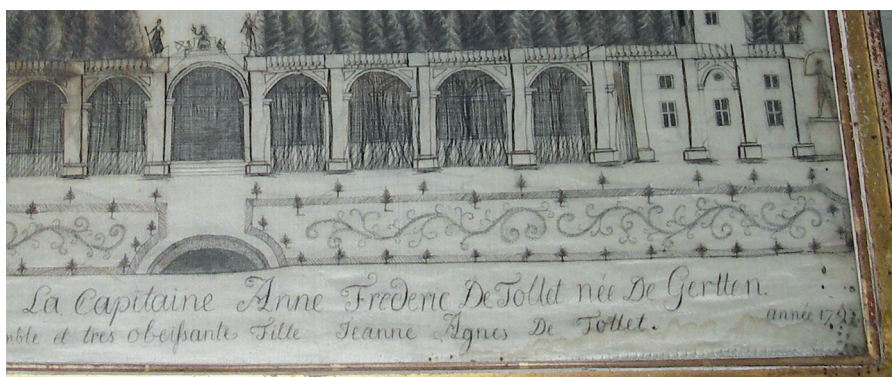

Bild 3. Kungliga trädgården vid Carlberg i Solna, detalj. Johanna Agnes Tollot 1797. ÅLM 2775. Foto: Annika Winberg.

BRODERIETS UTFÖRANDE

Många av de med hår broderade sidentavlorna är talangfullt utförda, både tekniskt och konstnärligt. Broderigarnet, håret, är likt sidenträden. Broderiet är utfört strukturgivande med stygn eller 'stick' av olika längd, en del mycket långa i flera centimeter och en del mycket korta knappt en millimeter, som tillsammans fyller motivet. En del figurer och detaljer i motiven är pyttesmå och preciöst utförda. I broderierna förekommer därtill franska knutar som använts på olika vis: ytfyllande, enskilt eller grupperat. Enligt bruket av stygnen är hårbroderiet ett fritt broderisätt. Dedikationen i nedre kanten på franska är broderad i sned plattsöm, ett mera bundet broderisätt.

Tyget för broderiet, det vita sidentyget som kunde vara satäng eller satin i atlas eller sars i kypert³², har mest troligt varit spänt i en sybåge eller en syram under broderiarbetet. Motivets har troligtvis, enligt nästan osynliga spår, varit uppritat eller överfört på annat vis till tyget³³. De olika fälten har sedan fått sin karaktär av stygnen. En tavla har "laverade" partier, färgade i en ljusgrå ton, som bakgrund för en del motiv³⁴. För övrigt har bottentygets, det vita blanka sidentygets karaktär utnyttjats, eller ljus och mörk sidentråd använts i broderiet utöver mörkt hår. Flera av tavlorna har en broderad avgränsning, en inramning kring motivet som är sydd med en dubbel tät kedjesöm eller tambursöm utförd med tambursömsnål. En tavla har en inramning kring motivet som består av två kedjesömmar och en dekorativ knutsöm, som består av grupperade franska knutar.

Det förblir en gåta hur man gick tillväga för att få hår till broderierna. Jacobina Charlotta Munsterhjelm (f. 1786 d.1842) berättar i sina dagböcker från år 1799–1801 hur hon, då som 13–15 åring, fick lära sig tillverka hårsmycken. Det framkommer var håret härstammar. Hon skriver om hur hon ser på hur hennes syster Ulla och hennes kusin Ulla tillverkar hårhalsband av mosters och mors hår. Senare i dagboken skriver hon om hur hon själv gör hårsmycken av sina släktingars, vänners och bekantas hår.³⁵ Den första anteckningen är gjord 24.11.1799: " - - då sickade hon sin sali mors hår och bad at jag skulle väva³⁶ det åt henne til hals band - - ."³⁷ I december skriver Jacobina Charlotta: "10de böriade jag väva ottilianas mors hår då jelpte syster ulla mig med det i dag fick jag det färdit då böriade jag at sielf lägga up det andra men de andra bandena blir ej så långa ty hårett är så kort, - -. 11te middags tiden fick jag det andra bandet färdigt, och sen fick jag det tredje up lagt - -. 12te for systrarna til stan helt bittig innan det blef dager en stunder på fick jag det tredje bandet färdigt sen jag fick det treje bandet färdigt lagade jag sen åt mig utaf söta fars' och söta mors hår - -.13de skref jag til otteliana och då sickade jag hennes hår som hon sickade åt mig at vävas', - - ."³⁸

Enligt Levander har det varit vanligt att köpa och sälja hår då folkligt hårarbete utövades. Det framkommer inte i J. C. M. dagböcker att hår färgades, men det har enligt Lars Levander varit vanligt att färga hår rött, grönt eller mörkbrunt, svart eller blåsvart med en bläcks substans.³⁹ Man kan anta att det svarta håret i hårbroderierna på motsvarande vis även är färgat⁴⁰. Peura nämner även att hår köptes: ”Hårabetsaffärernas ägare köpte råmaterialet för hårarbetena. Flickor och hustrur sålde ofta sina vackra flätor då familjen råkade i tillfälligt trångmål”⁴¹.

LOVISA AUGUSTINS SIDENTAVLOR

Lovisa Augustin (f. 1782), dotter till den förmögne brukspatronen och handlaren Mathias Augustin den yngre (f. 1746 d. 1808) och Catharina Woivalin, broderade två hårtavlor som 15-åring 1797. Man vet att Lovisa gick då i Aurora Danets pension i Åbo och enligt Pylkkänen i mademoiselle Hüttners pension i Stockholm 1796-98⁴². Fru Danet (f. Halling 1771 d. 1841) hade varit guvernant hos landshövding Hillebrand i Åbo. Hennes man Georg Danet (d.1810) var språklärare i franska vid Åbo Akademi.⁴³ Lovisa fick även under pensionen utöver broderi lära sig franska. Dedikationen till hennes far och till hennes mor i tavlorna är på franska (bild 4) ”Dédie á Monsieur Le Patron de Mines Mathias Augustin: Par Sa Tres humble et Tres obéissante Fille Louise Augustin” och ”Dédie á Madame La Patrone de Mines Catherine Augustin. Par sa tres humble et tres obéissante Fille Louise Augustin.” Sitt förnamn Lovisa broderade hon i fransk form Louise. Franska var det mest betydande konversationsspråket under upplysningstiden.

För övrigt påvisar motivvalet i Lovisa Augustins tavlor en stark anknytning till Sverige, ridderskapet och adeln samt handelsstaden och rikets centrum Stockholm. Motivet i tavlan till fadern är Riddarhuset i Stockholm (bild 5) och till modern Haga gamla slott, som ligger vid Mälaren i Enköping. De båda motiven är återgivna i Suecia Antiqua et Hodierna, ett topografiskt praktverk med motiv från kungariket Sverige och Österland [Finland], utgivet av arkitekt, ingenjör, fältherre, generalguvernör

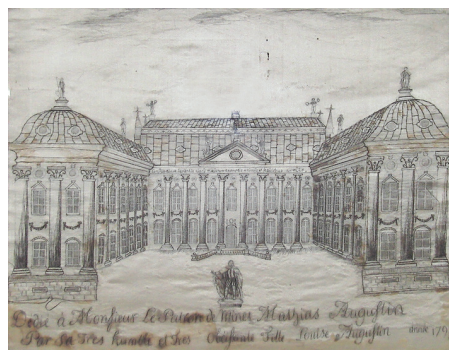

Bild 4. Riddarhuset i Stockholm. Lovisa Augustin 1797. ÅLM 4126. Foto: Annika Winberg.

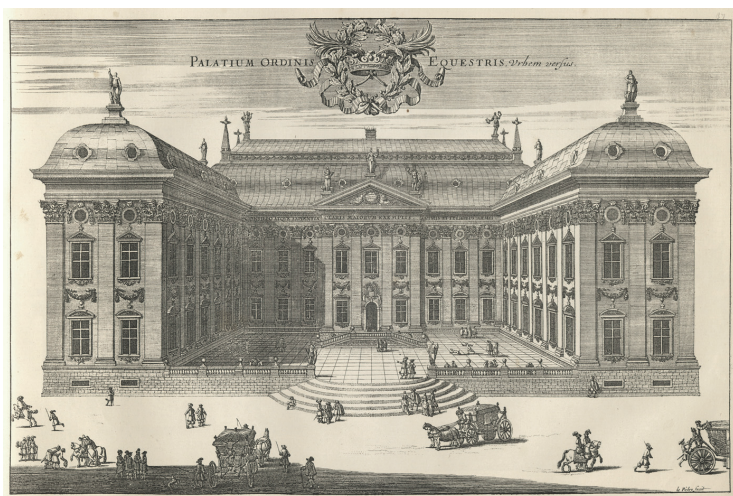

Bild 5. Riddarhuset. Suecia I:35. Foto: ÅAB.

Erik Dahlbergh (f. 1625 d. 1703)⁴⁴ åren 1698–1701 [eller 1696–1706, uppgift varierar] i Stockholm. Verket gavs först som gåva till främmande makter och betydelsefulla personer, senare 1716 gavs det ut för försäljning. Som gravörer för verket verkade kända gravörer i Frankrike, som Jean Le Pautre (f. 1618 d. 1682).

Le Pautres namn står under kopparsticket ”Palatium Ordinis Equestris”, Riddarhuset i Stockholm I:35. Han var även känd som inrednings- och möbeldesigner och gobelänger ritade han för Manufacture des Gobelins. Le Pautre blev medlem av akademien i Paris 1677. En senare medhjälpare blev i Sverige bosatta holländske kopparstickaren Johannes (Jan, Johan) van den Aveelen (d. 1727). Han förevigade vyer från Stockholm, och det var Aveelen som reste till Tavastehus i Österlandet [Finland] för att föreviga Tavastehus slott.

Lovisa Augustins hårtavlor är så påfallande lika kopparstickens blad I:35 och I:106 i Suecia Antiqua et Hodierna att man kan anta att Lovisa haft dessa tryckalster från någon upplaga av verket som förebild för sina broderier. Även stygnen i broderierna följer noggrant strecken i kopparsticket. Det andra motivet, som kunde förbli en gåta, har också en förklaring. Ett tidigt oförverkligat förslag till Riddarhuset är återgivet i Suecia Antiqua et Hodierna. Detta blad har Lovisa valt att brodera i sin tavla Riddarhuset i Stockholm. Lättillgängliga tryckta bilder, kopparstick, men även handarbetsböcker, modeller, beskrivningar och mönster publicerade i olika tidskrifter var populära under 1700-talet och användes därför ofta till handarbeten⁴⁵. Motiven i Lovisa Augustins tavlor kan tidsbestämmas till 1600-talet utifrån de publicerade

verken. De båda tavlorna är horisontala, 38 x 32 cm, och inramade i en rak smal profilerad förgylld ram.

JOHANNA AGNES TOLLETS G. VON KOTHEN SIDENTAVLA

Motivet till Johanna Agnes Tollets (f. 1784 d. 1835) sidentavla föreställer ingången, arkaden och porten till en trädgård⁴⁶. Det är troligt att förebilden för detta broderi även är ett kopparstick i *Suecia Antiqua et Hodiernablad*, blad I:75 som föreställer den kungliga trädgården vid Carlbergs slott i Solna (bild 6). Kopparsticket bär namnet "Ambulacrum Horti Carlbergensis" (bild 7)⁴⁷. Det var Carl XI som tillsammans med drottning Ulrika Eleonora d.ä. vistades på Carlberg under somrarna i slutet av 1600-talet. Ulrika Eleonora var känd för sin välgörenhet och hon grundade ett barnhem och ett väveri för tapeter vid Carlberg. Carl XII kom på så vis att vistas största delen av sin barndom på Carlberg. Under motivet står en broderad dedikation till brodösens mor på franska: "Dédié á Madame La Capitaine Anne Frederic De Tollet née De Gretten. Par sa Tres humble et tres obeissante Fille Jeanne Agnes De Tollet." Johanna Agnes, som då var 13 år gammal⁴⁸, lovar i dedikationen att vara en ödmjuk och lydlig dotter. Hon har broderat sitt namn i fransk form Jeanne Agnes och sin mors namn på motsvarande vis Anne Frederic. Nere till höger under motivet är datumet 1797 broderat. Denna tavla är spänd över en ihopfogad träskiva med vågräta och lodräta trådar på baksidan. Tavlan är horisontal, 53 x 31 cm till storleken. Denna tavla har inte ett par i museets samlingar. Antingen har någon tavla inte blivit dedikerad eller brodösens far så har den inte bevarats.

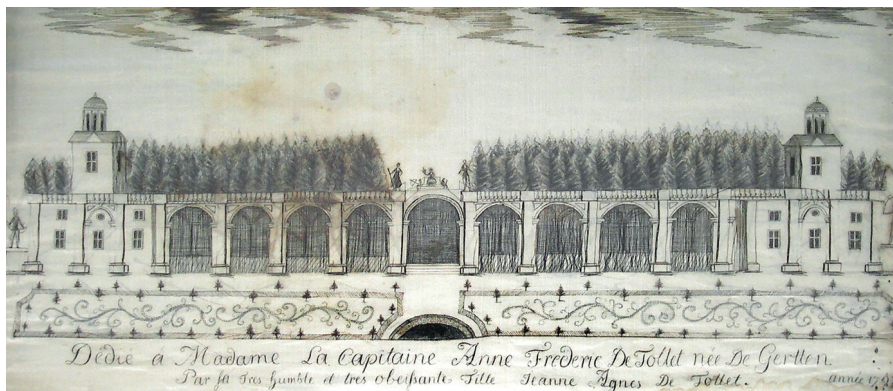

Bild 6. Kungliga trädgården vid Carlberg i Solna. Johanna Agnes Tollet 1797. ÅLM 2775. Foto: Annika Winberg.

Bild 7. Arkaden vid trädgården till Carlberg. Suecia I:75. Foto: ÅAB.

EN TAVLA FRÅN KORPO

Hur motivet och motivvalet påverkats av den miljö där den broderats, blir tydligt om man studerar en hårtavla från Korpo⁴⁹. Tavlan har enligt uppgift en fru bosatt i Åbo fått som gåva från sitt barndomshem på Korpo, en ö i Åbo skärgård som idag hör till Pargas stad. Motivet är ett skär med en stockstuga. Intill skäret seglar en segelbåt, och en roddbåt befinner sig framför skäret. På skäret växer några träd, och fiskenät är upphängda i stranden. Datum ”De 22 May 1792” är broderat under motivet och ett namn ”P. Ekholm” till höger under motivet. Högst sannolikt är detta namnet på brodösen eller konstnären till kopparsticket som varit förebild för broderiet. Tavlan är horisontal, 29 x 22 cm. Ramen är en förgylld rak profilerad ram med pärlstav i inre kanten.

KOPPARSTICK OCH SIDENBRODERI: HUR HÅRTAVLORNA BLEV TILL

Hårtavlor är vid jämförelse så lika kopparstick, en djupgravyr som uppstått på 1400-talet, att man säkert kan anta att dessa tryckalster varit modell och mönster för broderier. Tiden för gravyrteknikens uppkomst var även en brytningstid för broderiet enligt Heikel. Hårtavlorna har sannolikt uppstått så att motivet är kopierat från kopparstick och överfört till det vita sidentyget, stygnen följer noggrant kopparstickens streck eller drag. Frågan om tavlor varit fönster förblir obesvarad, men eventuellt kan slutdelen i ordet kopparstick, ’stick’ eller ’stickning’ som även betyder sy, sömnad eller broderi⁵⁰ vara upphovet till broderiet. Användandet av svart hår eller sidentråd för broderiet har sedan gjort tavlan exakt likt ett kopparstickblad. Fastställandet av

tillvägagångssättet vid överförandet av motivet till bottentyget kräver vidare noggrannare studie av någon tavla som tagits isär för forskning eller konservering⁵¹. Det verkar som om Schvindt hade rätt när han i sitt företal i boken *Ompelu ja nauhakoristeita* beskriver de i västra Finland bosatta finländarnas sätt att gå tillväga då de handarbetar. Dessa har enligt Schvindt huvudsakligen kopierat, och på det viset fört vidare, modeller som som kommit från väst. Det här gäller således för broderier i västra Finland.⁵² En annan syn vore att broderisättet, som tillkommit då kopparstick kopierats i broderier på siden, har fått ett eget liv. Man har själv skisserat, ritat eller tecknat motivet för broderiet, eller så har man kopierat befintliga ritningar, teckningar, akvareller och tryckalster, och brukat stygn i broderisättet på det vis som uppstått när man kopierat kopparsticken. Det här skulle enligt Schvindt inte vara typiskt.

Förebilden till kutymen att brodera hårtavlor i pension i Åbo kan finnas i pensioner i Sverige och Stockholm. Liknande hårtavlor finns i samlingarna vid Nordiska museet och på Skansen i Stockholm⁵³. Förutsättningarna för introduktionen av utförandet av sådana tavlor i Åbo var god. Utöver de direkta kontakterna till Sverige fanns det ett mångsidigt yrkeskunnande, redskap och material som sidentyg, synålar och sybågar att tillgå även i Åbo⁵⁴. En sidenvävare, Salomon von Fuhrman, hade etablerat sig i Åbo 1760. Sidenväveriet tillverkade en tid utöver sidenatlastyg även sidensars, broserad taft, damast och ”race de Sicile” till år 1768.⁵⁵ De för broderiet essentiella synålarna fanns även att tillgå. En nålmakare Håkan Lundberg som tillverkade synålar verkade i Åbo sedan slutet av 1750-talet.⁵⁶ Materialet och redskapen kunde även vara utländsk import och inhandlade i någon av Åbo handelsbodas. Begagnade varor inhandlades vid marknader av månglare.⁵⁷ Material och redskap kunde även inköpas under en resa till Sverige eller Europa, och sedan kanske skänktes de till unga kvinnor som gåva⁵⁸. Modern till den unga kvinnan kan även ha bestått material och redskap som tidigare kommit i hennes ägo. En av brodöserna, Lovisa Augustin (f.1782), som broderade hårtavlorna med motiven *Riddarhuset* i Stockholm och *Haga gamla slott*, var dotter till brukspatronen, skeppsredaren och handlaren Mathias Augustin d.y. (f. 1746 d. 1808), och levde själv i tredje generation inom dessa handelskretsar.

Vilken betydelse hade då hårbroderiet i den unga kvinnans liv? När den unga kvinnan utförde sin sömnad på tavlorna fick hon utöver den konkreta färdigheten i broderi visa aktning och tacksamhet för sina föräldrar, sin kunskap i samhällsskick och historia och sitt kunnande i franska språket. Kunskapen och färdigheten att sömma och brodera sådana högt uppskattade tavlor kunde även komma väl till pass ifall hon någon gång i framtiden behövde bidra till utkomsten för sig själv, sin familj eller släkt. Det är känt att Fredrika Tengström g. Runeberg livnärde sig och sin barndomsfamilj efter Åbo brand

Bild 8. Sidentavlor framtagna för forskning.
Foto: Annika Winberg.

1827 genom handarbete. Familjen Tengström bodde efter branden i Pargas där Fredrika sydde allehanda fina arbeten till försäljning.⁵⁹ De unga kvinnor som gått i pension var väl lämpade för äktenskap tack vare dessa inhämtade kunskaper i sällskapsliv, allmänbildning och språk, franska, engelska eller tyska. Men även nödvändiga färdigheter i vardagslivet som allsidiga handarbeten utgör, var viktiga. Två av de studerade unga kvinnorna gifte sig

med en man från adelsståndet, Eva Albertina Granfelt med kapten Gerhard Karl Gabriel de Besche och Johanna Agnes Tollet med friherre, verkliga statsrådet och senatorn Gustaf von Kothen⁶⁰. När de unga flickorna gick i pension slöt de även ett livslångt vänskapsförhållande med sin lärarinna, vilket brevväxling vid ÅA handskriftssamlingar påvisar⁶¹. Dessa brev skrevs naturligtvis helt eller delvis på franska, engelska eller tyska och följde umgängeskulturen för detta språkområde.⁶²

HÅRTAVLORNAS BETYDELSE OCH VÄRDE

Broderade tavlor har idag sin plats i museer som återger heminteriörer. Av dessa tavlor har sidentavlor och hårtavlor ett högt värde eftersom de fick hänga på hemmets paradplatser i salonger, förmak och sängkammare och de gick senare i arv inom släkten. Vilken är då betydelsen av dessa tavlor som idag finns i museers samlingar? Allt tyder på att tavlorna har varit uppskattade, då de i flera generationer har gått i arv. I konsul Alfred och fru Hélène Jacobssons hem vid Tavastgatan i Åbo, som sedermera överfördes till Stiftelsen Åbo Akademi, hängde en av hårtavlorna intill släktporträtten, inramade fotografier som stod på sin hylla. Om en av tavlorna vid Åbo Landskapsmuseum vet man att den senast hängt på väggen i ett kontor vid en manlig persons skrivbord.

Tavlorna har haft och har än idag ett speciellt värde som ett minne av en släkting, via huvudhåret, en kvarleva av brodösen eller en nära släkting till denna. Utan närmare kunskap är tavlan likt ett tryckalster, vid närmare studie kanske broderad med svart sidentråd (bild 8). Endast få känner till att de broderades av människohår, och att brodösen var en 13–15 årig flicka eller

ung kvinna, som gick i pension hos någon skolmamsell. Tavlorna är värda att uppmärksammas, aktas och bevaras i museernas utställningar och i deras långtidsförvaring.

Dessa tavlor har även ett historiskt värde. Hårbroderi har bevarat bilder, i denna studie t.ex. bevisligen från slutet av 1600-talet, teoretiskt sett ända från 1400-talet då kopparsticken uppkom. Nyklassicismen som uppstod i mitten av 1700-talet⁶³ efter att de arkeologiska fynden gjordes 1748 i Pompeji och Herculaneum, vurmade för antiken och den grekisk-romerska kulturen⁶⁴. Rom blev en stad dit arkitekter, målare och skulptörer från nära och fjärran vallfärdades för att ta intryck av antika lämningar. Sveriges kung Gustav III, som även själv utövade tecknings- och etsningskonst, gjorde en resa till Rom och Italien 1783–84⁶⁵. Nu är det lätt att förstå vilket värde de efter kopparstick med hår eller silke broderade sidentavlorna hade för inredningar i gustaviansk stil. I kopparsticken från 1600-talet fanns bevarat allt det som klassicismen fått till stånd inom byggnadskulturen sedan 1500-talet. Klassicismen hade uppstått redan under senrenässansen och var livskraftig under barockens och rokokons tidevarv för att blomstra upp igen i nyklassicismen. Sidenbroderierna kom även att få ett politiskt och ideologiskt värde. Ideellt idealiserade nyklassicismen den grekiska och romerska demokratin, och en vinst för nyklassicismen var revolutionerna i Frankrike och Nordamerika, som ledde till grundandet av republiken Frankrike och Amerikas förenta stater. Den gustavianska tiden kom även för Finlands del att bli en brytningstid då Sverige i kriget år 1809 förlorade Finland till Ryssland.

NOTER

- ¹ Tillverkningsår 1783, 1792, 1797, 1798, 1799.
- ² I slutet av 1700-talet kom allt flera högt utbildade, handels- och köpmän tillhöra det tredje ståndet, borgarna.
- ³ I Sverige fanns det fyra stånd i motsats till i Europa vanliga tre. Adeln räknades som frälse och första ståndet, prästerkapet som andliga frälset och andra ståndet, borgarna som tredje och bönderna som fjärde ståndet.
- ⁴ I ÅLM:s samlingar uppskattningsvis under tjugo, varav på Apoteksmuseet upphängda sex tavlor och en tavla på Åbo slott.
- ⁵ SÅA:L253, SÅA:A49.
- ⁶ Sök i Finna.fi 28.8.2015, sv. 'tagel', fi. 'jouhi'.
- ⁷ Levander 1929-32.
- ⁸ Peura 1956.
- ⁹ Lehto & Pehkonen 1996.

- ¹⁰ Salo-Mattila 2000.
- ¹¹ Schvindt 1982.
- ¹² Heikel 1888, 1.
- ¹³ a.a., 3f. Se Harris Jennifer (ed.) [1993] 2010, 5000 years of textiles, The British Museum för en överblick i textilhistoria.
- ¹⁴ Cannelin 1939, sv. 'hårduksfönster' = fi. harsoikkuna.
- ¹⁵ Skribenten känner till förfarandet att kopiera bilder och mönster mot ett fönster.
- ¹⁶ Pylkkänen 1967; 1974.
- ¹⁷ a.a., 1955; 1956; 1970; 1982; 1984.
- ¹⁸ Pylkkänen disputerade i konsthistoria 1955.
- ¹⁹ Se t.ex. Åström 1989; Ilmakunnas 2009, 64ff, 243ff, 254ff. Sv. övers. 2012.
- ²⁰ ÅLM16138:1 sidentavla med motivet Hus vid stenig strand, var en man lyfter vatten från bryggan.
- ²¹ Utfört enligt en tidig oförverkligad plan, se Dahlbergh 1900, I:36.
- ²² SÅA:s sidentavlor.
- ²³ ÅLM14643 hårtavla broderad av A. A. Seijpell: ”Sytt utaf Agata Amalia Seijpell 1798”.
- ²⁴ Inom romantiken finns olika genrer bl.a. en historisk som återger ruiner, en som återger mörker och nattscener, och en med motiv som innefattar insekter.
- ²⁵ ÅLM2620 hårtavla broderad av C. K. Avellan 1798.
- ²⁶ Antagandet stöds av kopparstickens gravörers härkomst.
- ²⁷ Sk. 'pärlram', ram med dekor av pärlor i rad, var typisk för nyklassisk stil.
- ²⁸ ÅLM14197
- ²⁹ Ifall föremål består av flera material som förstör varandra kan man ta isär föremålet vid förvaring.
- ³⁰ Bukowskis Market sålde två hårtavlor från slutet av 1700-talet hösten 2013, nr 434711 i Helsingfors för 169 euro och 457353 i Norrköping för 422 euro. Uppgift www.bukowskismarket.com 21.1.2015.
- ³¹ ÅLM2620-21 och ÅLM4126-27, hårtavlor tillägnade far och mor i familjerna Avellan och Augustin.
- ³² Uppgifter till hårtavlor ÅLM, NM, Skansen tillgängliga vid Finna.fi, Digitalt-Museum.se.
- ³³ Lauren F. Winner återger ett i Finland känt sätt att överföra bilder till broderier ur Robertson Hannah, *The Young Ladies School of Arts, 1777: Först avritas bilden på papper i ett fönster, bildens konturer sticks med håll och mönstret kan sedan överföras till bottenytan med hjälp av kol*, Winner 2010, 81. Detta förfogande är känt av skribenten, se även samling Auda Armfelt ÅABS.
- ³⁴ ÅLM15410:94
- ³⁵ Munsterhjelm 1970, 38ff.
- ³⁶ Termen 'väva' används för tekniker som brukas till hårarbeten.

- 37 a.a., 40.
- 38 a.a., 42.
- 39 Levander 1927-1932, 135, 137-138, 140.
- 40 Detta stöds av ÅLM:s textilkonservator Tanja Huikuri då det syns skuggor kring en del broderade partier, muntligt vårvintern 2015.
- 41 Peura 1965, 88.
- 42 Pylkkänen 1982, 80. Uppgiften går inte att bekräfta. Se t.ex. Anna-Maria Åström Finskt museum 1989, 88-107 för pension i Stockholm.
- 43 Uppgift till ÅLM4126-27.
- 44 Cornell 1968 I, 163. Gram 2007.
- 45 Jmf. Winner Lauren F. som har studerat textilier emigranter från Tyskland till Nordamerika har broderat. Enligt Winner var tryckta beskrivningar allmänna och tillgängliga som importerad saluvara senast i slutet av 1700-talet, Winner 2010, 81f.
- 46 ÅLM2775
- 47 De osignerade bilderna från Carlbergs trädgård är troligen gjorda av Martin Meyers, se Cornell 1968 I, 267ff.
- 48 Sista siffran i tavlans datering 1797 är otydlig, siffran 7 mest trovärdig men siffror 1 och 2 möjliga.
- 49 ÅLM15331 hårtavla daterad 22.5.1792.
- 50 Cannelin 1939, 'stickning'.
- 51 En hårtavla i SÅA samling till museum Ett hem är d. d. under konservering.
- 52 Schvindt 1982, 5.
- 53 Se <http://digitalmuseum.se> 'broderade tavlor', material 'silke', 'siden', 'hår'. Uppgift 29.1.2015.
- 54 Se t.ex. Pylkkänen 1982, 79-82.
- 55 Nikula 1972 II, 581f, Pylkkänen 1982, 41ff.
- 56 a.a., 516f.
- 57 Nikula 1972 I, 287f; Pylkkänen 1982, 44ff.
- 58 Ilmakunnas 2009, 244f.
- 59 Se Runeberg 1946, 209ff; Allardt Ekelund 1942, 33ff, 50.
- 60 ÅLA Bouppteckningarna efter J. A. Tollet och E. A. Granfelt. Se Åström 1989; Ilmakunnas 2009; 2013 för uppfostran av adeln.
- 61 ÅAHS Brev från 1800-talet av kända pensionsinnehavare i Åbo: Anna (Anne) Salmberg skriver på svenska, franska och engelska. Sara Elisabeth Wacklin skriver med franska tilltal. Fredrika Runeberg skriver i sin bok Min pennas saga hur hon först gick i skola hos fru Johnson, som knappt kunde svenska, och lärde sig tala och skriva franska. Senare gick hon i skola hos fru Salmberg som hon slutligen blev vän med, Runeberg 1946, 207ff.
- 62 Franska var det vanligaste språket unga kvinnor fått lära sig, tyska blev allt mera allmänt, Runeberg 1946, 207.

- ⁶³ Cornell 1968 II, 7f.
⁶⁴ Se t.ex. Janson 1978, 573ff.
⁶⁵ Holkers 2001, 119ff.

KÄLLMATERIAL

Stiftelsen Åbo Akademi (SÅA), samling till museum Ett hem
Åbo Akademis bibliotek (ÅAB)
Åbo Akademi (ÅA), bildsamlingarna (ÅABS) och handskriftssamlingarna (ÅAHS)
Åbo landskapsarkiv (ÅLA), adelns bouppteckningar 1806–1867, tillgänglig vid www.narc.fi
Åbo landskapsmuseum (ÅLM), föremålssamlingarna

LITTERATUR

- Allardt Ekelund, Karin 1942. *Fredrika Runeberg*. Helsingfors.
- Cannelin, Knut (toim.) 1939. *Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. 5. p. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 106. osa. Helsinki.
- Cornell, Henrik [I 1944, II 1946] 1968. *Den svenska konstens historia I–II*. 3. uppl. Stockholm.
- Dahlbergh, Erik [1698–1701] 1900. *Suecia Antiqua et Hodierna*. Opus celeberrimum. Stockholm.
- Gram, Magdalena 2007. *Historien om Suecia Antiqua et Hodierna*. Kungliga biblioteket: Digitala samlingar, Stockholm. Tillgänglig vid www.kb.se.
- Heikel, A. O. 1888. *En blick på broderi- och väfnadsornamentikens historia*. Föredrag hållet på finsk-ugriska sällskapets årsmöte d. 2 dec. 1888. Helsingfors.
- Holkers, Märta 2001. *Den svenska målarkonstens historia*. Stockholm.
- Ilmakunnas, Johanna 2009. *Kuluttaminen ja yllhäisaatelin elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*. Helsinki. Tillgänglig vid Helsingfors universitets databas ethesis.helsinki.fi.
- Ilmakunnas, Johanna 2013. Adels arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker. *Historisk tidskrift för Finland*, Helsingfors. s. 156–184.
- Janson, H. W. & Janson Dora Jane 1978. *Konsten. Måleriets, skulpturens och arkitekturens historia*. 2. utg. Stockholm.
- Lehto, Marja-Liisa & Pehkonen, Marja 1996. Kaipuun kiharat ja surun suortuvat. *Narinkka*. Toim. Arkio-Laine L. & Kallio P. & Vainio S. Helsinki. s. 220–233.
- Levander, Lars 1929–1932. Hårabete i Dalarna. *Svenska kulturbilder*. Fjärde bandet

(del VII & VIII). s. 135–154. Tillgänglig i portalen Projekt Runeberg <http://runeberg.org>.

Munsterhjelm, Jacobina Charlotta 1970. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker 1799–1801*. Utg. Lönnqvist B. SLS Nr 440, Folklivsstudier VII. Helsingfors.

Nikula, Oscar 1972. *Åbo stads historia 1721–1809 I–II*. Åbo.

Peura, Kaarina 1966. Hårarbeten i Åbo. *Åbo stads historiska museum*. Årsskrift 1964–1965. s. 78–104.

Pylkkänen, Riitta 1982. *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Toim. Pettersson L. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 84. Helsinki.

Runeberg, Fredrika 1946. *Anteckningar om Runeberg. Min pennas saga*. Utg. Allardt Ekelund K. SLS CCCX. Helsingfors.

Salo-Mattila, Kirsti 2000. Keisarinnan sermi. Naiskäsityön suhde taiteeseen 1800-luvun loppupuolella. Helsinki.

Schvindt, Theodor [1895] 1982. *Ompelu ja nauhakoristeita*. 2. p. SKS:n toimituksia 85. Helsinki.

Winner, Lauren F. 2010. *A Cheerful and Comfortable Faith. Anglican Religious Practice in the Elite Households of Eighteenth-Century Virginia*. USA. Tillgänglig vid ProQuest ebrary Web.

Åström, Anna-Maria 1989. Från ideal till verklighet. Mentalitetshistoriska aspekter på en kvinnas liv 1794–1838. *Finskt Museum*. Finska fornminnesföreningen, Helsingfors. s. 88–107.